

Н.І Земзюліна

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ В РАДЯНСЬКОМУ СЕЛІ 1920-Х – 1930-Х РР.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

XX століття суттєво змінило роль жінок в суспільстві, відбулися радикальні трансформації їхнього соціального та правового статусу. Світова громадськість, в тому числі Організація Об'єднаних Націй, Міжнародна організація праці та інші, відносять питання про положення жінки до глобальних проблем людства.

Ступінь демократичності та цивілізованості суспільства багато в чому визначається ставленням соціуму до жінок та їх прав. Нерівність між чоловіком та жінкою належить до одного з найдавніших типів нерівності. Навіть у наш час статус жінки несе в собі певні обмеження, порівняно зі статусом чоловіків у різних сферах соціального життя, включаючи можливості трудової діяльності, власності та прибутку. Демократичне суспільство стало ідеалом для значної частини людства, але навіть тут жінки спостерігають недостатнє визнання їх інтелектуальних і професійних якостей та здібностей. Така ситуація виявляється тим виразніше, чим вище прагне жінка піднятися у своїй професійній чи суспільно-політичній діяльності. У 1980 р. Україна ратифікувала Конвенцію ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок" і тим самим взяла на себе обов'язки забезпечити рівні можливості для жінок та чоловіків у користуванні всіма економічними та суспільно-політичними правами.

Ті соціальні зрушення, які відбуваються сьогодні в країні, примушують по-новому осмислювати на "жіноче питання". Актуальність теми статті пов'язана з потребою вивчення та оптимізації можливостей саморозвитку, самовдосконалення сучасної жінки-професіонала. Для суспільства реалізація індивіда починає відігравати справді позитивну роль у тому випадку, коли воно усвідомлює цінність, неповторність кожної окремої людини і починає використовувати її сутнісні сили.

Сучасна історична наука потребує ґрунтовних історіографічних робіт, які б систематизували, визначали напрямки, концепції, теоретичні підходи досліджень; формували національну історіографічну традицію. Представлений історіографічний огляд побудовано за проблемно-хронологічним принципом у зрізі соціально-правової історії.

Автор статті поставив за мету проаналізувати історіографію з питань соціально-правового статусу українки у 20-х рр. XX ст. на основі міждисциплінарного, гендерно орієнтованого підходу. Об'єктом дослідження виступають наукові роботи істориків, юристів, економістів з питань соціально-правового статусу жінки в 20-х рр. XX ст. Предметом є сільська жінка в її громадському та повсякденному житті в період переходу традиційного українського суспільства до модерних радянських форм.

Історична наука завдяки впливу цілої низки факторів, таких як тривале панування комуністичної ідеології та наявність великого кола актуальних історичних проблем, що потребують детального вивчення, на сучасному етапі ще не розкрила визначну та трагічну долю сільських жінок України у

1920-і рр. У джерелах, в офіційних документах і наукових дослідженнях зайняті у сільському господарстві селянки якщо й були предметом вивчення, то лише як робоча сила, або з точки зору знаходження нових можливостей для їх ширшого залучення до суспільного виробництва.

Незважаючи на те, що проблема життєдіяльності сільських жінок України протягом 1920-х рр. не була предметом спеціального історичного дослідження, окремі її аспекти знайшли своє відображення в історіографії. Залучення селянок до виробничої сфери сільського господарства, форми та обсяги використання їхньої праці, зміни їхнього культурно-освітнього рівня та професійної підготовки, побутове обслуговування у роки докорінної перебудови села тощо, досліджувалися попередниками у декілька етапів, які автор умовно розділила на наступні періоди.

Перший етап вивчення цього питання (20-ті – середина 30-х рр. XX ст.) відбувався паралельно з його практичним вирішенням. У цей час йшло лише накопичення фактичного матеріалу та загальне його осмислення, причому особлива увага приділялася соціально-політичним та ідеологічним аспектам проблеми, зокрема соціальній належності старих та нових кадрів. Вказаний період характеризується великою кількістю статистичних збірок. На наступному етапі (середина 30-х – середина 50-х рр. XX ст.) почали з'являтися перші узагальнюючі монографії. На третьому етапі (середина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) попередні досягнення синтезувалися, проводилася робота з виявлення недоліків, визначалася системність аналізу питання. На сучасному, четвертому етапі (90-ті рр. XX ст. – перші роки XXI ст.), можна констатувати повернення історичної науки до проблем, які раніше почали досліджувалися у контексті таких наук, як юриспруденція, економіка, соціологія, демографія тощо.

Історичній літературі перших трьох періодів притаманне широке використання доробків В.І.Леніна з питань аграрних перетворень та встановлення рівноправності чоловіків і жінок, ґрунтовне розкриття розвитку різних форм колективних господарств та аналіз напрямків класової боротьби на селі.

Більшість брошур, що у великій кількості з'являлися наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст., хоча і була розрахована на масового читача та носила описовий характер, містить багатий фактологічний матеріал. Авторами праць із вирішення "жіночого питання" на селі та загальних проблем селянства за умов колективізації були партійні, державні, громадські діячі: як чоловіки, так і жінки. Причому доля жінок-авторів була досить високою. У значній кількості друкувалися невеликі за обсягом видання, в яких визначалося офіційне бачення місця і ролі жінок у колективному сільському господарстві та громадському житті суспільства, розкривалися питання створення нового побуту на селі, підвищення культурно-освітнього рівня тощо. З-поміж великої кількості подібних видань ми виділили праці А.Александрова [1], О.Кравченко [2], П.Ходченко [3], О.Шинкар [4], автори яких, попри агітаційну спрямованість робіт, спиралися на велику кількість статистичних матеріалів.

Література цього періоду позначена великою кількістю видань, які належали ідеологам пролетарського жіночого руху: І.Арманд [5],

А.Калигіній [6], О.Коллонтай [7], Н.Крупській [8], О.Пілацькій [9], К.Самойловій [10]. Вони серйозно розраховували змінити побут людини, остаточно ліквідувавши сферу "приватного життя" і її головну нішу – сім'ю, яка, на їхню думку, є джерелом соціальної нерівності і несвободи жінки. Названі автори у своїх працях пропагували ленінські ідеї про необхідність партійного керівництва жіночим рухом, узагальнювали перший досвід роботи жінківділів та делегатських зборів, розглядали питання ліквідації неписьменності серед жінок та культурно-просвітницької роботи серед них.

Провідна роль у розробці нового погляду на соціальні відносини між статями в соціалістичному суспільстві належала головному більшовицькому теоретику в галузі жіночих прав, українці за походженням, О. Коллонтай. У роки революції в неї виникає задум повного перекроювання соціуму. З цієї точки зору, особливий інтерес становить одна з останніх робіт О. Коллонтай – "Праця жінки в еволюції народного господарства" [11, 3] – вільний курс лекцій, прочитаних у 1921 році для передових робітниць в університеті ім. Свердлова. Метою цих лекцій їх автор уявляла собі абсолютно точно: зміцнити ідейний вплив більшовиків на жіночу масу, просвітити жіночий актив, виклавши марксистське бачення перспективи жіночого визволення і протиставивши його класичному фемінізму, який усе ще зберігав вплив у жіночому середовищі. У цих лекціях О.Коллонтай передусім прагнула доступно пояснити природу нерівноправного становища жінки в суспільстві. Вона виходила із загальних марксистських установок, але намагалася якомога повніше адаптувати їх до тематики "жіночого питання". На нашу думку, у цій роботі О. Коллонтай впритул підійшла до формулювання концепції "гендера". Для неї, наприклад, було безсумнівним те, що виникнення ієрархічно підлеглих відносин між чоловіком і жінкою, авторитет чоловічої влади, безправ'я жінок "не витікають з особливостей статі", "зовсім не пов'язані з особливими природними властивостями жінки" [11, 4]. "Поневолення жінки пов'язане з моментом розподілу праці за статтю, коли продуктивна праця припадає на частку чоловіка, а праця підсобна – на частку жінки" [11, 22]. Це і є одним із основних положень сучасної концепції "гендера" – теза про соціальний характер розподілу праці між статями.

За О.Коллонтай, повернення жінки у виробництво знищує нерівні відносини між чоловіком і дружиною, виводить жінку з підлеглого стану, закладаючи економічні передумови її незалежності. Тому вона пропонувала революційній державі зробити ставку на жінку як на привілейованого партнера при створенні нових форм гуртожитку, нового комуністичного укладу. Вплив ідейного прориву О.Коллонтай на подальший розвиток прав жінки в радянському суспільстві переоцінити складно. Згідно з її революційними ідеями, із жінок десятиліттями "виковували" "армію робітниць і селянок", маніпулюючи зверненнями до їх свідомості і поведінки.

Значний інтерес становлять роботи О. Пілацької, в яких зроблено спробу узагальнити діяльність партійних, радянських і громадських організацій з підвищення культурного рівня трудящих жінок в Україні за роки існування радянської влади, з'ясувати

причини збереження відставання робітниць і селянок у загальноосвітній та професійній підготовці.

Аналіз стану жіночої зайнятості та участі жінок у громадсько-політичному житті суспільства вміщено у брошурі [12], опублікованій 1925 року Центральним відділом по роботі серед робітниць і селянок. Вона була складена на підставі матеріалів Всеукраїнської наради завідуючих губернськими, окружними, міськими та районними відділами по роботі серед жінок і відзначається наявністю великої кількості фактичного матеріалу.

Спроба стислого узагальнення закріплених у чинному законодавстві прав жінок зроблено у праці Ю. Есбе [13]. Матеріал викладено швидше у популярній, ніж у науковій формі, мають місце спрощення, але саме ця праця дає чітке уявлення про правове становище жінки в УРСР у перше десятиріччя радянської влади.

Таким чином, праці 1920-х років були написані переважно ідеологами пролетарського жіночого руху, які дослідили процеси становлення і розвитку організаційних форм і методів роботи серед жінок, шляхи подолання їх неписьменності та підвищення культурно-освітнього рівня.

Другий етап історіографії характеризується появою праць, центральною темою яких стали окремі аспекти колективізації сільського господарства та впливу процесу соціалізації на селянство. Особливістю видань цього періоду було позитивне ставлення до колективної форми господарювання, а сільські жінки розглядалися лише у загальному контексті виробничої та громадської активності колгоспного селянства. Певний інтерес для нашого дослідження становили праці Л.Кругової [14], П.Нагорного [15] та С.Трапезнікова [16], хоча їх роботи були написані суто у рамках "Короткого курсу історії ВКП (б)" зразка 1938 року.

В правовому аспекті роботи 1930-х – першої половини 1950-х років узагалі унеможливають вивчення стану законодавчого забезпечення прав жінки в УРСР та їх реалізації, оскільки ще в середині 1930-х років у колишньому СРСР було зроблено висновок про успішне вирішення жіночого питання. Із цього часу зусилля радянських дослідників були спрямовані лише на розкриття одних досягнень у цій сфері суспільного життя. У працях О. Каліновського [17], М. Карагодської [18], К. Кірсанової [19], А. Кронова [20], Ф. Ньюриної [21], Н. Подоліної [22], Є. Серіної [23], М. Шабурової [24] широко досліджено процеси, пов'язані зі становленням жінки як повноправного громадянина суспільства, показано шляхи масового залучення жінок у суспільне виробництво, здійснено поглиблений аналіз форм і методів вирішення соціальних питань у зв'язку з різким збільшенням частки жіночої праці. Ці праці пропагують марксистські ідеї, програму більшовицької партії щодо вирішення жіночого питання, підводять перші підсумки втілення її в життя. В усіх цих роботах участь жінок у розвитку народного господарства, політичних і культурних перетвореннях розглядалася тільки з позитивної точки зору. Для цих праць характерні безпроблемність, схематичність, ігнорування архівних джерел. У монографії З. Березіної і Г. Бодрової [25], працях Д. Гнатюка [26], П. Ковальова [27], М.Луговиківни [28], Л. Паламарчука [29], Є. Сатулли [30], дисертаціях М.Лукіної [31],

О. Омеляненко [32], А. Репухової [33] необхідно відзначити однобічний підхід авторів до вивчення проблеми. Вони виводили шлях, яким іде радянська держава у вирішенні жіночого питання, оцінювали як єдино правильний, як той, що дуже скоро приніс реальні перемоги. При цьому тенденційно підбиралися факти, підганялася статистика, навмисно замовчувалися негативні сторони процесів, що відбувалися.

Щодо вивчення проблеми використання праці жінок у сільському господарстві України у складі СРСР, певний інтерес представляють роботи з окремих питань соціалістичного перетворення сільського господарства, які містять дані про працю жінок в суспільному сільському господарстві періоду, що вивчається, хоча у цілому ці книги різнопланові й нерівноцінні.

Третій період вітчизняної історіографії (середина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) розпочався після розвінчання культури особи Й.Сталіна на ХХ з'їзді КПРС. Він характеризується послідовною зміною декількох "політичних епох", кожній з яких було притаманне своє бачення історії сільського господарства та соціально-економічного становища сільських жінок зокрема.

Серед робіт 50-60-х рр. ХХ ст. ми виділили доробки В.Голева [34], А.Євтушенка [35], М.Куца [36] та Ф.Піджарого [37]. У цей період багато було зроблено для підготовки до публікації великої кількості збірників документів із широкого кола питань з історії колективізації. Однією із фундаментальних праць, опублікованих у той час, була монографія В.Л.Більшай [38], в якій досліджено становище жінки в радянському суспільстві. Але її основні положення і висновки були сформовані в рамках тоталітарних догм. Тому монографія В.Л. Більшай сьогодні має значення історіографічного свідчення епохи її створення, а також джерела.

Наприкінці 1950-х – на початку 1970-х років з'являються роботи зі шлюбно-сімейного законодавства таких видатних учених, як М. Гордон [39], Г. Свердлов [40], колективна монографія В. Маслова, О. Підпригори та О.Пушкіна [41]. У 1960 р. побачила світ праця Г. Матвєєва [42], яка була лише коротким нарисом історії сімейного законодавства УРСР за період з 1917 до 1959 року. У цих дослідженнях певною мірою з'ясовано питання еволюції сімейного законодавства. Що ж до проблематики рівності чоловіка і жінки, то в цих виданнях їй не приділено значної уваги. Як правило, висвітлення цього питання обмежується декількома рядками або парою абзаців.

У 1962 р. вийшла ґрунтовна монографія О. Пергамент та А. Ставцевої [43], в якій було досліджено права жінок, закріплені у чинному на той час радянському законодавстві. Проте, досліджуючи конституційні, трудові та шлюбно-сімейні права жінок в СРСР, автори не мали можливості висвітлити особливості законодавчого регулювання прав жінок в Українській РСР і обмежилися окремими прикладами.

У кінці 1970-х – першій половині 1980-х років помітний внесок у теоретичну розробку проблеми трудових прав жінок зробила В. Толкунова [44].

Вивченням соціально-економічних аспектів жіночої праці та оптимальних можливостей її використання займалися І. Багрова [45], М.Волошина [46], Н. Сахарова [47]. Питання жіночої рівноправності та материнства в соціалістичному суспільстві

розглянуто у працях Є. Кастеллі [48], Г. Литвинової [49], О. Лук'янової [50], Н. Приходько [51], В. Сидоренко [52]. Проте суттєво нових наукових результатів ці дослідження не дали. Разом із тим, на той час накопичилося багато негативних явищ у сфері трудової зайнятості жінки, розвитку її політичної активності, гостро стояли демографічні проблеми.

Сімдесяти роки були періодом своєрідної ейфорії міжнародної спільноти щодо питання можливостей швидшого досягнення жіночої рівноправності. У 1975 році у Мехіко відбулася Перша всесвітня конференція ООН зі становища жінок. Цей же рік Генеральною Асамблеєю ООН було оголошено Міжнародним роком жінки, а період з 1976 по 1985 рр. – Десятиріччям жінки Організації Об'єднаних Націй під гаслом: "рівність, розвиток, мир". Цей процес стимулював появу нових досліджень у галузі міжнародної співпраці щодо захисту прав жінок. Ця проблематика знайшла своє висвітлення в роботах Г. Дмитрієвої [53] та Є. Коршунової [54].

Серед фундаментальних слід відмітити праці О. Азарової [55], М.Данченко [56], в яких досліджено соціально-економічні проблеми рівноправності жінок і чоловіків у радянському суспільстві. Особливої уваги заслуговує праця О. Азарової, в якій розглянуто право на матеріальне забезпечення та його реалізація особами різної статі, соціальне забезпечення материнства, державна допомога на утримання дітей.

У 70-х рр. ХХ ст. в історичній науці спостерігається спад кількості наукових досліджень, присвячених проблемам використання праці жінок у сільському господарстві та історії колективних перетворень на селі, оскільки для тогочасних дослідників на перший план вийшли проблеми сучасного їм розвитку сільського господарства. Водночас радянськими істориками у формі критики "буржуазних фальсифікацій" починає досліджуватися зарубіжна історіографія зазначених питань. Корисними для нашого дослідження є роботи Б.Бадмаєва та Б.Бочкова [57], Л.Гордієнко [58], Г.Дворичанської [59], Г.Смирнова [60], які були опубліковані у зазначений період.

Зокрема, Б.Бадмаєв та Б.Бочков у своїй праці розкрили вплив матеріальних та моральних стимулів на розвиток соціалістичного змагання і проаналізували особливості колективної та індивідуальної психології у контексті розвитку руху ударників. Автори довели, що реалізація природного бажання людини бути кращою можлива лише в умовах колективу, оскільки саме на тлі виробничої активності всіх учасників колективу виявляється ступінь успішності людини, а комплексна взаємодія матеріальних та моральних методів впливу на передовиків та відстаючих забезпечує високий рівень ударництва.

Для висвітлення співвідношення громадських та особистих інтересів при дослідженні соціально-економічного стимулювання праці селянок у зазначений період варта уваги праця Г.Смирнова. Незважаючи на чітко виражений вплив комуністичної ідеології на його власну класифікацію соціальних типів особистості радянської людини, вчений досить повно розкрив історичні передумови та соціальні аспекти, які вплинули на формування людини "радянського" типу.

Таким чином, література третього періоду позначена інтересом до "жіночого питання". Вчені розглядають жінку, як правило, у двох іпостасях: жінка-

матір і жінка-трудівниця, теоретично обґрунтовуючи необхідність поєднання цих двох ролей. Таке поєднання вважалося обов'язком, стандартом, загальним правилом. Сім'ю розуміли як взаємодію матері та дитини. Чоловіки з цього процесу були виключені. У цей час було покладено початок дослідженням із міжнародного захисту прав жінок. Усі ці роботи відзначалися наявністю великої кількості фактичного матеріалу, але страждали на заідеологізованість та упередженість оцінок. До історико-правового аналізу національних та міжнародних аспектів розвитку прав жінок в УРСР вищенаведені автори не вдавалися.

Характерною рисою наступного етапу стало поглиблення дослідницької роботи й потреба в активнішому переході від опису окремих явищ до вивчення об'єктивних тенденцій розвитку соціально-економічного становища сільських жінок, а також до аналізу загальних проблем історії сільського населення. 80-ті рр. XX ст. позначені зростанням кількості праць з історії українського селянства. У цей період частково досліджується соціально-економічна роль жінок у суспільно-корисному виробництві, робляться спроби критичного відображення соціально-економічних перетворень в СРСР у роки колективізації та визначаються їх наслідки для країни. Розвиток історичних знань у 80-ті рр. XX ст. відбувався шляхом переходу від кількісного накопичення матеріалу до корінного, якісного переосмислення фактів.

Найбільш плідний період наукової розробки проблеми розпочався у другій половині 1980-х рр., коли процеси демократизації обумовили переосмислення становища жінки в суспільстві. Зокрема, Л.Гордон та Е.Клопов [61] у своїй праці достатньо критично розкрили причини перемоги стратегії форсованого розвитку країни, практичним наслідком якої стали колективізація та індустріалізація. І хоча їх дослідження певним чином було спрямоване на розвінчання культу особи Й.Сталіна, автори все ж зробили спробу критичного аналізу позитивних та негативних наслідків соціально-економічних перетворень середини 20-х–40-х рр. XX століття для населення.

У цей період ґрунтовний аналіз залучення сільських жінок до суспільного сільсько-господарського виробничого сектору у роки колективізації був зроблений С.В.Кульчицьким [62], який особливу увагу приділив формам виробничої активності колгоспниць, обсягам використання їх праці у суспільному та індивідуальному секторі, зміні соціальної ролі жінки-селянки під час проведення колективізації, участі селянок у суспільно-політичній діяльності. Науковець довів, що глибокі деформації у соціалістичному будівництві були пов'язані з примусовим усупільненням сільського господарства.

Автори більшості таких досліджень 80-х років XX ст. намагалися вирішити проблему найбільш ефективного залучення жінок до суспільно-корисного виробництва з акцентуванням на економічні аспекти праці сімейних жінок, аналізували вплив науково-технічного процесу на обсяги використання праці жінок у суспільному секторі та розглядали вплив виробничих факторів на здоров'я працюючих жінок у контексті раціональної зайнятості. До таких праць ми віднесли дослідження Н.Сахарової [63], Е.Чекотовського [64], Н.Шишкан [65], В.Шуригіної [66].

Більш комплексним дослідженням окремих аспектів жіночої зайнятості, яке вийшло у цей період, є монографія Т.Машики [67], котра, поряд із економічними аспектами праці жінок у суспільному секторі, вивчала вплив інтенсивності праці на фізично-психічне здоров'я жінок, зв'язок сімейно-побутових умов із продуктивністю праці, зміст вільного часу працюючої жінки та його залежність від робочого часу.

Можна констатувати, що, незважаючи на залучення значної кількості джерельних матеріалів, певний ступінь розкриття деяких негативних наслідків колективізації, розширення меж історичних досліджень, у цілому радянські історичні дослідження середини 50-х – кінця 80-х рр. XX ст. все ж були витримані у рамках комуністичної ідеології.

На сучасному етапі історіографії (90-ті рр. XX ст. – перші роки XXI ст.) виокремлюються дослідження Е.Плісовської [68] та К.Якуби [69], які з позицій соціології та економіки висвітлюють історичні корені дискримінації та економіки жінок у виробничій і сімейно-побутовій сферах. На думку Е.Плісовської, за умов соціальної кризи та на фоні зростання соціальної свідомості жінки і активізації її соціальної поведінки, посилюється вплив стереотипів про домашнє призначення жінки, що призводить до виникнення конфліктних ситуацій між жінками та патріархальним суспільством.

К.Якубою вперше було розкрито вплив соціально-психологічних факторів на демографічну поведінку сільських жінок. Дослідниця визначила, що висока питома вага ручної праці жінок у сільському господарстві в комплексі із незадовільними умовами трудової діяльності у цій галузі формують у молоді психологію негативного ставлення до зайнятості в аграрній сфері, а початок такого формування криється у свідомості батьків, які не орієнтовані своїх дітей на наслідування своєї професії чи іншої форми зайнятості у сільському господарстві.

О.Кривуля, яка в своєму комплексному дослідженні розкрила особливості жіночої праці на промислових підприємствах України в період індустріалізації, довела, що одним із основних джерел поповнення індустріального пролетаріату наприкінці 20-х років XX ст. були сім'ї селян [70].

О.Давидюк своє дослідження присвятила проблемі впливу освіти на формування соціального статусу жінок. Вчена зазначила, що найчастіше фемінізуються низькооплачувані та неprestижні види діяльності, які з тих чи інших причин ігнорують чоловіки [71].

Російська дослідниця С.Барсукова [72] у своїй праці розкрила роль ідеології у процесі формування життєвих орієнтацій. Радянська ідеологічна пропаганда, на її думку, несвідомо використовувала казкові кліше для розробки впроваджуваних у масову свідомість моделей соціально схваленої поведінки жінок. Зокрема, дослідниця вказує, що радянська система створювала всесоюзних героїнь, спираючись на образ "Попелюшки", в основу якого були покладені наступні принципи: соціально знаний образ; наведення доступності моделі поведінки; гарантована довіра; випробування заради наступної винагороди та героїзація повсякденних страждань. Вчена зауважує, що чим більше "чоловічою" сферою діяльності оволодівала жінка, тим гучніша слава її чекала, і образ такої героїні подавався як найвища форма жіночої соціальної активності, свідомості та вірності соціалістичним ідеалам.

Комплексністю та критичним підходом до перебігу подій відзначається колективна праця українських істориків "Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах" [73], окремі приклади та положення з якої були використані у нашому дослідженні.

Серед праць сучасних російських істориків, присвячених історії Радянського Союзу, варто виділити роботу С. Кара-Мурзи [74]. Одним із основних її положень є думка автора, що радянська цивілізація, з її особливим поглядом на владу і на людину, зародилася в надрах "селянського комунізму". Хоча вищевказана книга не позбавлена певного суб'єктивізму, який виявляється при спробах виправдати жорстоку соціальну політику радянської влади у роки першої п'ятирічки, заслуга автора, на нашу думку, полягає у тому, що велику увагу він приділяє повсякденним проблемам селян.

Деякі особливості сприйняття жіноцтвом політичних та економічних кампаній радянського керівництва на селі містяться у роботі Н. Бем [75], яка у контексті дослідження політичних настроїв українського селянства за умов суцільної колективізації сільського господарства висвітлила роль жінок в антиколгоспних виступах та відзначила тісне переплетіння соціальних і національних мотивів у селянських акціях опору в Україні.

Значну кількість конкретних прикладів участі жінок, яких не можна розглядати окремо від історії всього суспільства та тогочасних історичних умов, в акціях селянського опору колективізації та радянській владі подана у працях вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких ми виділили дослідження В. Васильєва та В. Ліна [76], А. Граціози (Graziosi A.) [77], М. Івницького [78], Р. Конквеста [79], Л. Лехан [80], В. Марочко [81], В. Уляничка [82].

У 1990 р. з'являється комплексна праця "Праця, сім'я, побут радянської жінки" [83], написана колективом авторів-юристів, які, у свою чергу, є фахівцями у різних галузях знань – теорії і соціології права, демографії, цивільного, сімейного, трудового права і права соціального забезпечення. У цій роботі на основі аналізу чинного на той час загальносоюзного законодавства висвітлено наступні питання: конституційне рівноправ'я і фактична рівність жінок і їх права у сфері праці; права матері і дитини у сфері соціального забезпечення; права жінки в сім'ї; державна політика щодо охорони материнства і дитинства.

Дослідження 90-х рр. ХХ ст. – перших років ХХІ ст. характеризуються відмовою від концепцій минулого у висвітленні широкого спектра питань жіночої економічної й громадсько-політичної активності та відрізняються об'єктивним, критичним висвітленням проблем соціалістичних перетворень на селі. Варто зазначити, що поряд із викладенням фактів поза межами радянської ідеології, зазначені дослідження зарубіжних вчених та науковців з української діаспори є дещо однобокими.

Отже, якщо на першому етапі вивчення питання відбувалося паралельно з його практичним рішенням (20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст.), спостерігається головним чином накопичення фактичного матеріалу й загальне його осмислення, а особлива увага приділяється соціально-політичним й ідеологічним аспектам проблеми (наприклад, соціальна приналежність старих і нових жіночих кадрів), то на наступному етапі (середина 30-х – середина 50-х рр.

ХХ ст.) стали з'являтися перші узагальнюючі монографії. На третьому етапі (з середини 50-х – по середину 80-х рр. ХХ ст.) попередні досягнення синтезувалися, велася робота по виявленню недоліків, визначалася системність аналізу проблеми.

Сьогодні можна констатувати повернення історичної науки до проблем життєдіяльності сільських жінок, які почали вирішуватись раніше у контексті різних наук. На наш погляд, це результат розширення й уточнення знань про факти та відгук на потреби сучасного життя, тому що деякі факти з досвіду минулого можуть бути враховані, використані або відкинуті.

1. Александров А. *Останній рік п'ятирічки і завдання трудящій жінки*. – Х.: Пролетар, 1932.
2. Кравченко Е. К. *Крестьянка при советской власти*. – М.: Сельхозгиз, 1932.
3. Ходченко П. *Селянка в споживчій кооперації / Вид. 2, випр. й доп.* – Харків: Книгоспілка, 1930.
4. Шинкар О. *Що дає селянці колгосп*. – Х.: Книгоспілка, 1930.
5. Арманд П. Ф. *Опередные задачи по работе среди женщин*. – М., 1920.
6. Калыгина А. С. *Права работниц и крестьянок в СССР*. – М.-Л.: ГИЗ, 1925.
7. Коллонтай А. *Работница за год революции*. – Одесса, 1920.; *Семья и коммунистическое государство*. – Х.: Всеукраинское изд-во, 1920.; *Труд женщины в эволюции народного хозяйства*. – М.: Пг., 1923.
8. Крупська Н. К. *Жінка – рівноправний громадянин СРСР: Збірка статей і промов*. – К.: І кн. ф-ка Партвидаву, 1937.
9. Пілацька О. *Жінка-робітниця в соціалістичному будівництві*. – Харків, 1930.
10. Самойлова К. *В объединении залог победы*. – М., 1921.; *Крестьянка и советская власть*. – М., 1921.; *Первый Всероссийский съезд и организация работниц*. – 2-е изд. – Харьков, 1920.
11. Коллонтай О. *Труд женщины в эволюции народного хозяйства*. – М.: Пг., 1923.
12. *Итоги и перспективы работы среди женщин на Украине (по материалам Всеукраинского совещания женотделов 10-15 апреля 1925 г.)*. – Харків: Книгоспілка, 1925.
13. Есбе Ю. *Права жінки за радянським законом: Довідник для низового радянського апарату й активу / З передмовою Г. І. Петровського, уложив прокурор НКЮ УСРР Ю. Есбе*. – Харків: Вид. Оргістру ВУЦВК, 1928.
14. Круговая Л. Г. *Социалистическое соревнование и его роль в подъеме экономики сельского хозяйства: Дис...к.э.н.* – Х., 1954.
15. Нагорний П. *Що дала Радянська влада трудящому селянству України*. – К.: Укрполітвидав, 1946.
16. Трапезников С. П. *Борьба партии большевиков за коллективизацию сельского хозяйства в годы первой сталинской пятилетки*. – М.: Госполитиздат, 1951.
17. Каліновський О. *Жінка за державним кермом*. – К.: Вид-во ЦВК УСРР "Радянське будівництво і право", 1936.
18. Карагодская М. *Индустриализация страны и задачи работницы*. – Х., 1929.
19. Кирсанова К. *Полное равноправие женщин в СССР*. – М.: Партиздат, 1936.
20. Кронов А. *Молодым избирателям о равноправии женщин в СССР*. – М.: Молодая гвардия, 1937.
21. Нюрин Ф. *Женщины в борьбе за новое общество*. – Харьков, 1930.
22. Подоліна Н. *Я громадянка Страны советов*. – М.: Партиздат, 1937.
23. Серіна С. *Нові жіночі кадри для народного господарства*. – Харків, 1931.
24. Шабурова М. *Права радянських жінок*. – К.: Вид-во

- ЦВК УРСР "Радянське будівництво і право", 1937.
25. Березіна З., Бодрова Г. Жінки Радянської України – активні будівники комунізму. – К.: Держполітвидав, 1954.
  26. Гнатюк Д. Жінки за державним кермом. – К., 1936.
  27. Ковальов П. Парасковія Микитівна Ангеліна – кандидат у депутати Верховної Ради СРСР. – Київ, 1937.
  28. Луговиківна М. Жінка країни Рад. – К., 1947.; Жінки – велика сила соціалістичного будівництва. – К., 1950.
  29. Паламарчук Л. Жінка – активна сила в боротьбі за п'ятирічку: Скорочена стенограма доповіді на нараді активу жінок західних, Ізраїльської і Закарпатської областей України 9 січня 1947 року в Києві. – К., 1947.
  30. Сатулла С. Жінка країни соціалізму. – К., 1938.
  31. Лукіна М. Трудящая женщина Советской Украины в борьбе за восстановление народного хозяйства республики (1943 – 1945 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1953.
  32. Омеляненко О.В. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за вовлечение женщин в социалистическую промышленность в годы первой пятилетки (На материалах Украины): Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1955.
  33. Репухова А. Е. Значение женского труда в колхозах Украины в послевоенный период: Дис. ... канд. экон. наук. – К., 1953.
  34. Голев В.М. Борьба за социалистическое переустройство сельского хозяйства Подольи (1928-1933 гг.): Дис. ... к.и.н. – К., 1958.
  35. Святишенко А. Радості України за 50 років Радянської влади / Матеріал на допомогу лектору. – К.: Знання, 1967.
  36. Куц М.Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929-1941 рр.). – Львів.: Вид-во Львівського ун-ту, 1965. – 280 с.
  37. Піджарий Ф.Д. Донецька організація КП(б)У в боротьбі за колективізацію сільського господарства (1929-1934 гг.). – Сталіно: Обл.изд., 1957.
  38. Бильшай В.Л. Решение женского вопроса в СССР. – Изд. 2-е, перераб. – М.: Госполитиздат, 1959.
  39. Гордон М.В. Из истории советского семейного права Украинской ССР // Уч. зап. Харьк. юрид. ин-та. – 1958. – Вып. 2.
  40. Свердлов Г.М. Брак и развод. – М., 1949.; К вопросу о кодификации брачно-семейного законодательства // Вопросы кодификации. – М.: Изд-во ин-та права Акад. наук СССР, 1957.; Советское законодательство о браке и семье. – М.: Госюриздат, 1961.
  41. Маслов В.Ф., Подопригора З.А., Пушкин А.А. Действующее законодательство о браке и семье / Под ред. проф. А.А. Пушкина. – изд. 2-е, испр. и доп. – Харьков: Вища школа, 1974.
  42. Матвеев Г.К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР: Научное издание. – К.: Изд-во КГУ, 1960.
  43. Пергамент А.И., Ставцева А.И. Советское законодательство о правах женщин. – М.: Госюриздат, 1962.
  44. Толкунова В.Н. Право женщин на труд в СССР. – М.: Юрид. лит., 1980.; Право женщин на труд и его гарантии. – М.: Юрид. лит., 1967.; Труд женщин. – М.: Юрид. лит., 1973.
  45. Базрова Н.В. Женский труд: социально-экономические проблемы. – К., 1983.
  46. Волошина М.Т. Женищина-труженица в десятой пятилетке. – К., 1981.
  47. Сахарова Н.А. Оптимальные возможности использования женского труда в сфере общественного производства. – К., 1973.
  48. Кастеллі Є.Ю. В країні здійсненої мрії. Про рівноправність жінок в радянському суспільстві. – К., 1979.
  49. Литвинова Г.А. Дочери Советской Украины. – К., 1984.
  50. Лужанова О.М. Материнство – щастя жінки. – К., 1979.
  51. Приходько Н.А. Кольори життя / Нариси про радянських жінок, про переваги соціалістичного способу життя. – К.: Політвидав України, 1975.
  52. Сидоренко В.П. Торжество ленинських ідей рівноправності жінок. – К., 1979.
  53. Дмитриева Г.К. Международная защита прав женщины. – 2-е изд., доп. и перераб. – К.: Вища школа, 1985.
  54. Коришнова Е.Н. Международная защита прав женщины. – М.: Международные отношения, 1975.
  55. Азарова Е.Г. Проблемы равноправия женщины и мужчины в социальном обеспечении в СССР. – М.: Наука, 1989.
  56. Данченко Н.И. Охрана прав и интересов советских женщин. – К., 1987.; Монастырский Е.А. Равноправие женщины: подлинное и мнимое. – К.: Политиздат Украины, 1979.
  57. Бадмаев Б.Ц., Бочков Б.Н. Социально-психологические особенности социалистического соревнования. – М.: Профиздат, 1977.
  58. Гордиенко Л. Ликвидация безработицы в Украинской ССР (1921-1930 гг.): Автореф. дис... к.и.н. (07.00.02). – К., 1975.
  59. Дворичанская Г.М. Роль личной материальной заинтересованности колхозников в повышении эффективности общественного производства.: Дис. ...к.э.н./УСХА. – К., 1975.
  60. Смирнов Г.Л. Советский человек. Формирование социалистического типа личности. Изд. 2-е, доп. – М.: Политиздат, 1973.
  61. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было?: Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы. – М.: Политиздат, 1989.
  62. Кульчицький С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К.: Наукова думка, 1988.; Очерки развития социально-классовой структуры УССР: 1917-1937. – К.: Наукова думка, 1987.
  63. Сахарова Н.А. Оптимальные возможности использования женского труда в сфере общественного производства. – К.: Вища школа, 1973.
  64. Чеботовский Э.В. Статистико-экономическое изучение женских трудовых ресурсов колхозов (на примере колхозов Киевской области): Дис...к.э.н. – К., 1972.
  65. Шишкан Н.М. Социально-экономические проблемы женского труда. – М.: Экономика, 1980.
  66. Шурьгина В.Д. Социально-экономические проблемы женского труда в сельском хозяйстве СССР. Автореф...к.э.н. – Л., 1973.
  67. Машка Т.А. Социально-экономические особенности труда женщины при социализме. – К.: Наукова думка, 1981.
  68. Плисовская Э.А. Социологический и исторический анализ социального статуса женщины: Дис...к.соц.н. – К., 1997.
  69. Якуба К.І. Соціально-економічні проблеми формування і використання жіночих трудових ресурсів аграрної сфери: Автореф...д.е.н. – К., 1999.
  70. Кривуля О. О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929-1938 рр.): Дис... к.і.н. – Луганськ, 2004.
  71. Давидюк О.О. Роль освіти у формуванні соціального статусу жінок: Дис...к.соц.н. – К., 2004.
  72. Барсукова С.Ю. Модели успеха женщины советского и постсоветского периодов: идеологическое мифотворчество // Социологические исследования. – 2001. – № 2.
  73. Історія українського селянства. Нариси у 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2.
  74. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От начала до Великой Победы. – Харьков: КСД, 2007.
  75. Бем Н.В. Політичні настрої українського селянства

- в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): Автореф. дис...к.і.н. – К., 2004.
76. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (дисипод 1929-березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос, 1997.
77. Graziosi A. *The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and peasants, 1917-1933.* – Massachusetts: Distributor by Harvard University Press, 1996.
78. Івницький Н.А. Репресивна політика советської влади в деревні (1928-1933) / РАН Ін-т Російської історії. Ун-т Торонто (Канада). – М., 2000.
79. Конквест Р. *Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор* / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993.
80. Лехан Л.Б. *Зміни чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України в 1928-1933 роках: Автореф. дис...к.і.н.* – Х., 2002.
81. Марочко В. *Геноцид в Україні (1932-1933): хроніка злочину // Найбільший злочин імперії (Матеріали наук.-практ. конференції "Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 років) / Упорядн. Ю.Бадзьо, І.Ющук.* – К.: Просвіта, 1993.
82. Улянич В. *Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921-1933 рр.* – К.: МАУП, 2004.
83. *Труд, семья, быт советской женщины* / Авт. Кол.: С.В. Поленина и др. – М.: Юрид. лит., 1990.

Н.В. Клейменова

ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА О ПОДСОБНЫХ ХОЗЯЙСТВАХ В РАБОТАХ 1980 – 2000-Х ГОДОВ

Проблема развития подсобных хозяйств в годы Великой Отечественной войны в отечественной исторической науке изучена слабо. Работ, специально посвящённых этому вопросу как в рамках всей страны, так и собственно для территории Урала, нет. Некоторую информацию можно найти в обобщающих трудах по истории Великой Отечественной войны, в монографиях, в которых исследуется состояние промышленности и сельского хозяйства Урала в 1941-1945 гг.

Обзор литературы, изданной с конца 1940-х до начала 1980-х годов, подтверждает данное утверждение. Только в контексте исследований по Великой Отечественной войне можно обнаружить более или менее подробные упоминания о данной организационной структуре. Пожалуй, наиболее полно данная тема освещена только в работе У.Г. Чернявского [1]. Узок и круг проблем, затрагиваемых в рамках данной проблемы. В целом изучаются преимущественно подсобные хозяйства промышленных предприятий, совершенно игнорируются подсобные хозяйства учреждений и организаций. Даже если в отдельных работах об их существовании и упоминается, то этим все и ограничивается, совершенно отсутствует какой-либо статистический материал. Все авторы утверждают о положительной роли подсобных хозяйств в деле снабжения населения. Хотя тот же У.Г. Чернявский все же считает, что коллективное и индивидуальное огородничество как дополнительный источник питания было эффективнее подсобных хозяйств.

Подобно тому как и ранее, в 80-е гг. XX вв. в многотомных обобщающих трудах можно найти краткие упоминания о подсобных хозяйствах.

Например, в III томе "Истории крестьянства СССР" сообщается, что подсобные хозяйства существовали в стране и до Великой Отечественной войны. Эти хозяйства практически не имели посевов зерновых, но накануне войны давали 31,2% овощей и картофеля. Но, отмечается здесь, расширение подсобных хозяйств с весны 1942 г. значительно превысило их развитие в 1929 – 1935 гг. Наибольший же размах подсобные хозяйства получили в 1943 – 1944 гг. [2, 212]. Собственно об их деятельности в годы войны более ничего не указывается.

Выделяется работа Д.В. Павлова [3, 368], в годы войны занимавшего должность начальника Главного управления продовольственного снабжения Красной Армии. Он сообщает о деятельности ОРСов и подсобных хозяйств, о значительном их увеличении в годы войны. Но основное внимание автор обращает на подсобные хозяйства при войсковых частях. Это единственная работа, где имеются такие сведения. Павлов сообщает, что с идеей уменьшить поставки картофеля и овощей по государственному плану начальник тыла А.В. Хрулев обращался лично к Сталину, с согласия которого здесь и начинают создавать подсобные хозяйства. В 1942 г. было создано 350 подсобных хозяйств, в 1943 г. – 2253, в 1944 г. – 3089. В 1942 г. продукция подсобных хозяйств покрывала потребность всей армии в овощах и картофеле в размере 8%, а в 1943 и в 1944 гг. – примерно на 25% [3, 138].

А. Ф. Васильев в работе "Промышленность Урала в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг." выделяет сложности со снабжением населения продовольствием как причину создания подсобных хозяйств. Помимо постановления о создании ОРСов и постановления от 7 апреля 1942 г., он указывает на постановление от 18 октября 1942 г. "О мерах по дальнейшему развитию подсобных хозяйств промышленных предприятий", но не раскрывает его содержания [4, 255].

Кроме того, А. Ф. Васильев обращает внимание на то, что на Урале число подсобных хозяйств к 1944 г. выросло по сравнению с их довоенным количеством в 3-4 раза. Увеличиваются и размеры этих хозяйств. Так, в Челябинской области к 1943 г. посевные площади подсобных хозяйств предприятий возросли в 5 раз [4, 255].

М.С. Зинич упоминает в своем исследовании те же нормативные акты, регулирующие деятельность подсобных хозяйств, что и Васильев [5, 145-146]. Она отмечает, что в машиностроительных отраслях, учитывая их важность, государство поощряло развитие подсобных хозяйств, выделяя гораздо больше и денежных средств, и скота, и техники и т.д. Оценка результатов их деятельности дается положительная.

А.М. Сеницын, говоря о подсобных хозяйствах, приводит некоторый статистический материал по хозяйствам Хабаровского края и Москвы, Челябинской и Горьковской областей и т.д. Но это весьма разрозненный материал по растениеводству и животноводству, не позволяющий сделать выводы не по отдельным территориям, не в рамках всей страны. Примечательно, что Сеницын упоминает о подсобных хозяйствах не только промышленных предприятий, но и о хозяйствах детских домов, указывая, что 1183 детдома к середине июня 1943 г. имели в подсобных хозяйствах 50324 га земельной площади [6, 263-264, 303].